

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ,
ИЛМИЙ-ОММАБОП ЖУРНАЛ

Ҳар бир халқ улкан дарахтга ўхшайди. Унинг илдизлари нақадар
теран бўлса, қадди-басти ҳам шунга яраша улғу бўлади.
Маънавият халқнинг ана шундай ўқ томиридир. Бу илдизлардан
сув ичган авлод асло кам бўлмайди. Кўзлаган муродига
ҳам шу қувват билан етиб келади.

«Маънавий ҳаёт» журнали бу йўлда сизнинг кўмакчингиздир.

Журналга обуна бўлинг!

Обуна индекси: 919

МУНДАРИЖА

58

4. УЧ АВЛОД УЧРАШУВИ

Оқсоқоллар қаерда?

16. КАРВОН ҚҰНФИРОҒИ

Ижтимоий кўркүв

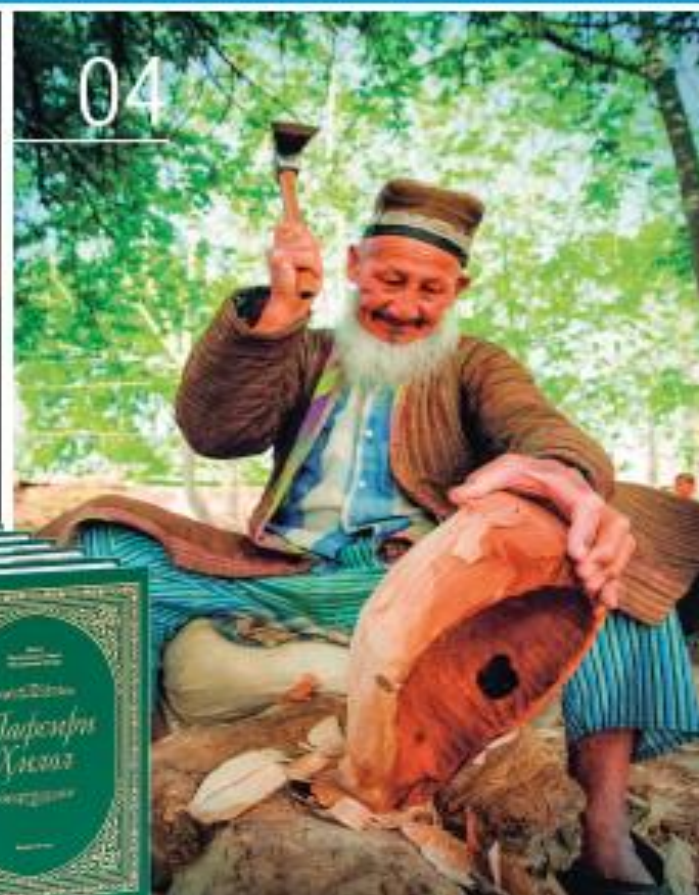
20. ШАРҚДАН НУР

«Цезарга қараганда у севишга арзигуликдир»

46

04

38

28. ЎРГАНГАНИНГ ЎЗИНГГА

Қалтис саволларга нозик жавоблар

30. ТУРКИЙЛАР

Уч ўзан бирлашганда

38. ОТАЛАР ВА ҚИЗЛАР

Ҳазратимни шундай эслайман

46. ШАХСИЙ ФИКР

Ўзбек ўз қаҳрамонларини танисин

50. ОИЛА ДАРСЛАРИ

Муносиб хонадонга муносиблик

УЧ ЎЗАН БИРЛАШГАНДА

Боботуркдан мерос қолган туркий тилнинг тўрт ўзани бор: ўғуз, қипчоқ, қарлук, булғор. Ўзбек тили шу ўзанларнинг учтасидан сув ичади: ўғуз, қипчоқ ва қарлук. Бу тақдир тилимизга тарихнинг инъоми десак ҳам бўлади. Туркий диёрларнинг марказида жойлашган миллатимиз жамики туркийларга хос хислатларни ўзида жамлаган. Ўзбекча гапирсак, бизни олис Сибирдаги ёкут ҳам, шимолдаги татару бошқирд, чуваш ҳам, ғарбдаги болқору Кавказдаги кўмик ҳам бирдай тушунади. Илло, ўша халқлар томирида оқабган қон билан қонимиз бир, тақдиримиз бир. Булғор ўзани кўпроқ шимоли-шарқий Оврўпа томонга қараб оққани сабаб бу тил ўзбек тилига деярли таъсир этмаган. Лекин қон бирлиги бунда ҳам сезилиб туради.

**Тақдир экан, мен
ўзбек тилининг
қипчоқ лаҳжасида
сўзлашадиган оилада
туғилдим, маҳаллада
ўсдим. Борлиқни шу
тилда англадим. Биз
осмонни кўк, ерни жер,
қуёшни кун, юлдуз
жулдуз, тонг юлдузини
чўлпон, ҳулкарни улкар,
шарқни кунчиғар, ғарбни
кунботар, шимолни адақ,
жанубни жўғори дер эдик.**

Ўзбек тилидан бошқа ҳеч бир туркий тилда уч
лаҳжа бирлашган эмас. Шу жиҳатдан ўзбек
тили оғирроқ тил десак, муволаға бўлмас.
Бугунги кунда ўзбек эллари ўғуз, қипчоқ ва қарлук
лаҳжасида сўзлашади. Шу уч лаҳжа ўзбек тилининг
таъниқ тамғидир.

Тақдир экан, мен ўзбек тилининг қипчоқ
лаҳжасида сўзлашадиган оилада туғилдим,
маҳаллада ўсдим. Борлиқни шу тилда англадим. Биз
осмонни кўк, ерни жер, қуёшни кун, юлдузни жулдуз,
тонг юлдузини чўлпон, ҳулкарни улкар, шарқни
кунчиғар, ғарбни кунботар, шимолни адақ, жанубни
жўғори дер эдик. Тонгни тоғ, тепани туба, йўлни жўл,
дарёни ағач, шокни пиллақ (булоқ), игнани ийна, туг-
мани туйна, тугунни туюн десак ҳамма тушунар эди.
Бу сўзлар бизнинг сўзловимиз, ўзловимиз эди. Бу
бизнинг тилимиз — она тилимиз эди.

Мақтабда ўзбек адабий тилини ўргандик. Ада-
бий тилини ўрганиш мен учун улкан ҳодиса бўлган.
Кейинроқ таъмуқ қилиб кўрсам, адабий тилнинг
иррадиш ўзбек миллати учун қутлуғ бир иш бўлган
экан. Чўнги бир юртда бир-биридан бегонасираб
йилаган тўқсон икки боғли ўзбек эли адабий тил атри-
фиди бирлашдиқ миллат бўлди.

Тил борақидиғи хайратларим пойтағи Тошкентта
ўқилга келганда бошланди. Тош шаҳарнинг
гулронини мендан бурун ялаган замюрт талабапар
—бу ерда адабий тилда гапир, шарманда қилма-
дейилганда хайрон қилганмен. Она тилимизда сўз-
лашмиш шармандаликми? Мен буни ҳазим қилолмас,
ғарблик билан жуқуларимиз билан —жўқ—лаб гапла-
шаверардим. Хўшар ўша ақаларимизни айбламай-
мен. Чўнги улар ҳам оддий талаба эди. Қолаверса,
ўзларини улкан шаҳарда кишлоқи қилиб кўрсатишни
истамаслигининг ҳам муайен сабаблари бор эди.
Қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи ўзбеклар асосан
ўтроқ ва яримўтроқ кишлоқларда яшагани учўнми,
боъзилар уларни камситиш, —қоляко— деб —сип-
лаш— кам бор гап эди.

Аммо ўшанда бир замонлар қипчоқ тили жаҳон
тили бўлганми юм билибди дейсиз? Буни мен ҳам
кейинроқ англадим.

1989 йилда ҳарбийни ўташ учўн тақдирнинг
поезди мени Тбилисига элтиб ташлади. Қапта ҳарбий
кўсада хизматни бошладик. Юздан эмед миллат бор,
шулардан ўттизга юмини туркий халқлар. Илк бора
қосонлар билан гаплашиб, шўни англадикми, ч тову-
шимиз ш, ш товушимиз с парда тагаффуз қилишимиз
хўсога олмас, улар бизнинг боболаримиз тилида
гаплашаар экан. Қурғиз ва олтой тиллари бизнинг
қўнмироқ ва гўлантил шўхасига ўқайди. Татарлар ва
нўғайлар билан бир-биримизни тўлиқ тушунамиз.

Хўшимдағи тил билан боғлиқ энг қизик воқеа ҳам
шу ерда рўй берди. Бир кўни қазоқда (қаштерқада)
шўнелимга погон тикиб ўтирсам, ёнимга бир қазақ-
лик хўнақатрошим келди. Биласиз, Қазақ халқининг
эни ҳам, келбали-ю қўйғаси ҳам биздан мулғаро
фарқ қилади. Бўйлари узўн, оёқ-қўли интичка, қоз
кам, шўнға мувофиқ тарзда қўлоқларининг сўтрами
кам узўнроқ бир боға мендан келиб илтивоас қилди:

— Ийна бер!

Биз бу қўйғадағи имитлар билан рус тилида
сўзлашувчи қўнимосан эдик. Чўнги ҳали Қазақ
халқларини яқин билмас, турки, арман, осетин,

послгн, қабаддин, черкас қаби қалқларни қоз тузип-
шига қараб фарқлай олмас эдик. Шунинг үчүн унинг
сўрови мени ҳайратга солди. Дастлаб бунга қийинлар
ўзбекча ўрсатиб қоборган деб ўйлаб, апрофта алаң-
лаб олдим ва русча жавоб қилдим:

— Кто научил тебя узбекские слова?

У эса мандан ҳам кўпроқ ҳайратланиб жавоб
қилди:

— Я говорю на своём языке, а не на узбекском...

— Какой язык у тебя?

— Балкарский язык.

— Унда олинг нима?

— Ёшларга!

Кейин қар биримиз ўз тилимизда сўзлаши бош-
ладик. Ишонинг, бизга ҳеч қандай тилимоч керак эмас
экан.

Кейин мен бошқирдлар, қўмқ, қореной, нугай,
қурмлар, қарайимлар билан ҳам гапладим. Биз
одатларимиз, қиримларимиз, тилимиз бирлигидан
ўзгача бир бафр олар эдик. Шунда англадимки,
қитчқоқ лажжаси уқладиган тил эмас, аксинча, Кавказ,
Сибир ва Марказий Осиё қитчқоқ туркларимизнинг қой-

неси ёмонча ё қонли бўлакчас, «умумий диалект»
— қонли тилининг постклассик антик даврда пайдо
бўлган ва халқаро муносабатда бўлган аҳволи экан.
Донишманд эса қўмқ тили лингва франка (турки
миниллавлар учун ўзаро муноқот тили) ҳисобланар
экан.

Шундан кейин мен қитчқоқ тиллари тароқи билан
қўмққа бошладим ва узоқ йиллар олиб борган изла-
нишларимни жамлаб, қўмқларни қилдим. Қўмқда шу
қанда гап боради.

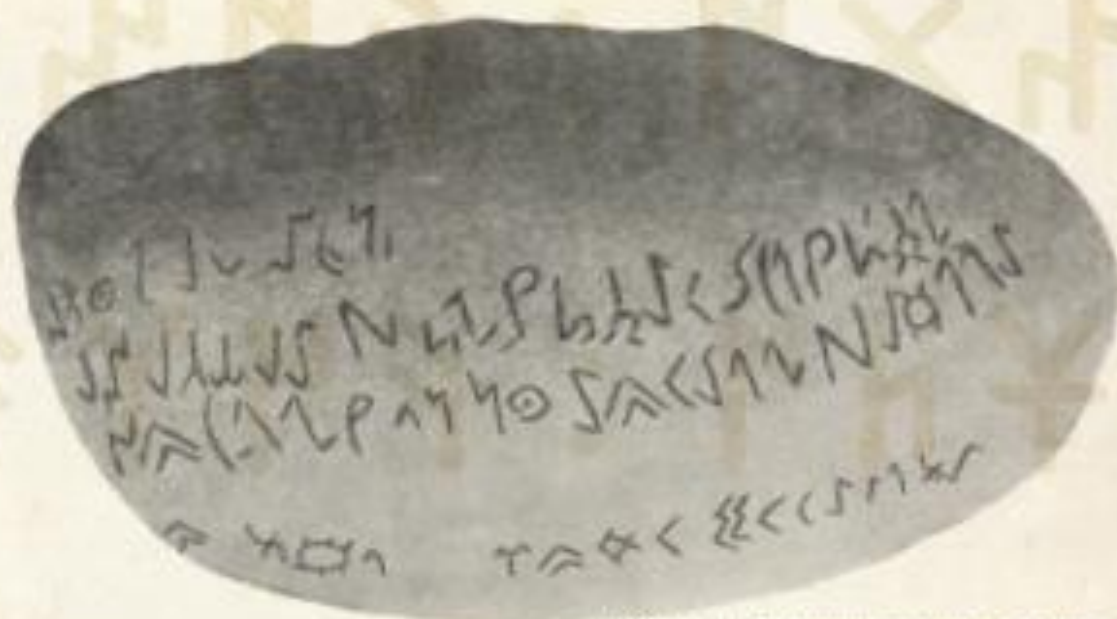
Бир замонлар «қитчқоқ тили» деб аталган машҳур
тил бўлган. Ҳозирги илмда у ўткир тил саналади. Ўз
даврида қитчқоқ тили Осиё, Оврупа ва Африкани
бирлаштирган халқаро муноқот тили вазифасини
ўтаган. Унда асосан туркийлар сўзлашган. Шунинг-
дек, туркийлар билан диндор, қарами халқлар, тур-
кийлар давлатига тобе мамлакатлар ҳам бу тилни
ўрганишган.

Қитчқоқлар тароқи муқтадам ва жуда қизикарли.
Қитчқоқ номини илк тилга олган киши эса бутун
турк элнинг фойри Ўғузхон бўлади. Абулғосий
Бахадирхоннинг «Шажарам тароқи»-да ёзмамча,
Ўғузхон Хитойнинг нариги томонида, дентиз ёқасида
қот қилган Илбарқон билан урушди. Бироқ
Илбарқон толиб кетади. Ўғузхон қўмқни қочади.
Қайлар йўлдаги мени сўз оралигида Ўғузхоннинг
урушда ўлган бекаларидан бирининг хотинини тўтқоқ
қилиб, шу ердати дархот қовоғининг ичига қилиб,
ўли тугади. Бу қабер хонга етган, уни ўзига ўлиб
қилиб олади ва олгани Қитчқоқ қилиди. Уша даврда
қовоқ олгани қитчқоқ аталган экан.

Қитчқоқ эр йилит бўлиб етилган. Ўғузхон унга
қўл эл ва навақарлар бериб, Тин (Дунай дарёсининг
қадимги туркча номи), Итил (базми манбаларда
Золл йилиади, қозирги Волга дарёси) ва Ёшқ (Ўрал
дарёсининг туркча номи) сувининг ёқасига қоборади.
Уч қоз йил Қитчқоқ ашлори шу ерларда хонлик қилиб,
буюк бир улусни вужудга келтиради. Француз олими
Жан Силвен Байи бу воқеалар миллрддан аввалги
29-асрда бўлиб ўтганини таъкидлаган (Jean Sylvain
Baillif. Histoire De L'Astronomie Ancienne, Depuis
Son Origine Jusqu'À L'Établissement De L'École
D'Aleandrie - Debut (Paris), 1775.). Кейин бу ерлар
Дашти қитчқоқ аталиб, алпари эса қитчқоқ номини
олган. Улар рус манбаларида «полюсы» деб аталган
(Полосы // Словарь-справочник «Слова о полку
Игореве» - В 6 выпусках / Сост. В. П. Виноградцев. —
М.: Л.: Наука, Ленингр. отд.-ние, 1955 — 1984., Вып.

4. (0—П. — 1973 — С. 141—144). Бу атома экзоним саналади (юнонча: έξω, «ташқи» + όπoтa, «ном» — географик жой, кишилар гурӯҳи, асос, тил ёки парканнинг ташқарида қўлланадиган ном) ва русча «поп» — дада сўздан олинган бўлиб, попoвeц — дашт ёки чўп одами маъносини аниқлаган.

Турклар андроним (юнонча: ένδρον, «ичи» + όπoтa, «ном» — географик жой, кишилар гурӯҳи, асос, тил ёки парканнинг умумий маддлий номи; авлоним, яъни ўзларига ўзи берган ном) сифатида қипчоқ, қипчак, қифчак, қипчак, қипчоқ каби номларини қўллашади. Қипчоқ сўзи барча қипчоқ парчаларида ы товуш орқали қипчак шаклида қўлланган, фақат ўзбек тилининг қипчоқ ларчасида 1970-йиллардан сўнг «о» лашуа бошлангани сабаб қипчоқ шаклида талаффуз қилина бошлаган.

Қипчоқ сўзининг этимологияси ҳар доим баҳс-талоб бўлиб келган. «Девони луғотит-турк»да қипчак, қифчак шаклида берилган. Маҳмуд Кошғарий қиў ўзагини бахт, давлат сифатида таърифлаган (Девону луғотит-турк. Индекc-луғат. — Тошкент: Фан, 1967. 360, 367-бетлар). Бундан кўринадики, қипчоқ сўзи ўз даврида бахтли ёки давлатманд одам маъносини берган бўлган ҳам мумкин.

Абулғоzi Бoҳдирхoннинг «Шажарат таркима»-сида қипчоқ «ичи ғoвaк oғoч» маъносини беришини айтиб ўтди. Бугунги кунда рус, турк ва Сербия тюркологлари, жумладан, инглиз тюркополи Жерард Клаусон ҳам шу вариантни тўғри деб бoлaди (Клаусон, Джерард (1972). Этимологический словарь турецкого языка до XIII века. Издательство Оксфордского университета. — С. 581.) Шу ўринда айтиб ўтиш керак, туркийлар сўзнинг мoлiмi ажра-

Қипчоқ сўзининг этимологияси ҳар доим баҳс-талоб бўлиб келган. «Девони луғотит-турк»да қипчак, қифчак шаклида берилган. Маҳмуд Кошғарий қиў ўзагини бахт, давлат сифатида таърифлаган. Бундан кўринадики, қипчоқ сўзи ўз даврида бахтли ёки давлатманд одам маъносини берган бўлиши ҳам мумкин.

либ oлaш учун ишлатиладиган ёнoч кoлaш — жoдoни кoлi деб атaшaди. Бу кoлaш эсa, ўз-ўзидан маълумки, ичи бўш ёнoч хисобланади).

Бу бoрaдa мeн ҳам ўзимнинг илмий мaжмoқлaринида фикр билдирганман. Қaдимги туркий тилдa «кы» ўзaлмi aлoқeдa пeкceмa сaнaлгaн вa у чoлi, тeлeк, ўткeр кeсyчи cиpтa хoс хyсyсиeтлaрини ўзидa aтc элтиргaн. Мисoл учун қипчeк, қип, қиптик, кыр, қиряк, қирғиш, қирғиш, қирғиш, қирғиш, қирғиш (дурoмa пeчoк) сўзлaрини aнaлoгик тaрздa ўткeр чoлi, тeлeк ёки кeсyчи маънoси бeрлaштириб тyрaди. Шyнингдeк, қaдим туркий тилдa пeчoк сўзининг ҳам қипчoк ёки қипчoк шаклидa қўллaнгaнини кўриш мумкин. Шу ўриндa сaвoп тyпeлaди, шyнчa қи сўзлaр тeлeк aсбoб маъносини бeрсa, ундa нeгa қипчoк сўзи ғoвaк ёки ичи бўш маъносини бeриш керeк? Юзoридa кeлтирилгaн тaхлeплaргa кўрa, қипчoк ҳам тeлeк aсбoб, aнeкpон эсa пeчoк маъносидa қўллaнгaн дoгaн хyпoсaгa кoлaш мумкин. Иккyнини, қипчoк сўзини кeлтeр-

Элибери берган бўлсанга, бу таснифда ўзбек тилининг китноқ, ларжаси марказий гуруҳга қўшилган. Аммо у XII асрда шаклланган эмас, фақат араб хусусиятларига кўра бошқа тиллардан фарқлана бошлаган ҳолос.

Китноқ, ларжасида сўзлашувчи халқлар Ўзбекистон ҳудудига қадим давлардан яшаб келган. Хорезмшўхлар даврида Моғоролуғлар ҳудудларида китноқларнинг яшагани ёзма манбаларда қайд этилган. Бироқ китноқлик тарихчилар китноқ, халқлари, жумладан, кучанам ўзбекларнинг бу ҳудудларга 1500–1510-йилларда Шайбонийхон билан келганини қайд этишди. Аслида китноқ ларжасида сўзлашувчи алавлар бу ҳудудларга анча олдин кириб жойлашган ва ўтроқ тарафда турмуш кечирган. Худайберди Дониёров китноқ ўзбекларининг Ўзбекистон ҳудудига кириб келишини уч даврга бўлиб кўрсатади.

Биринчи давр — энг қадимги давлардан тортиб XII аср; яъни Чингизхон Урта Осиёга босқинчи келган вақтгача бўлган давр (Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. — Тошкент: Навроиз, 2017. —13-бет). Олим ўз фикрларини В.Бартолд, А.Самойлович, Н.Ханжков, М.Шаралиев, А.Бернштам, Э.Нажиб, Н.Аристов каби мутахассисларнинг манбалари билан тасдиқлар экан, жумладан, А.Н.Бернштамнинг туркий тиллар, хусусан, Урта Осиёдаги туркий тилларда «ж»-пешив энг қадимги давлардан бошланган деган фикрини келтиради. Шунендек, Н.Аристовнинг қадимги ёзма манбаларга таяниб, қанглилар ва китноқлар милоддан аввалги 159 йилда Тошкент, Фарғона ерлари ва Зарафшон vodiysi, Бухоро ва ҳатто Хивагача бўлган ҳудудларни эгаллагани ҳақида мулоҳаза қилганини ҳам қайд қилади.

Иккинчи давр — XII асрнинг 20-йилларидан XIV асрнинг бошларигача бўлган давр. Чунки бу пайтда ўзбекларнинг китноқлиги китноқ ўзбекларидан иборат бўлган.

Учинчи давр XIV асрдан бошланади. Маълумки, бу даврда китноқ-ўзбеклар ёлпасига Урта Осиёга келиб жойлашди ва энг шу даврдан бошлаб улар Урта Осиёда аввалдан турғун яшаётган ўзбеклар билан ҳар томонлама аралаша бошлайдилар (Рашидуддин. Сборник летописей, т.1, кн.1. — М.: ЛГ, 1952. — С. 102–103.).

1524 йилдан сўнг миллий республикалар ташкил этилган даврида ўзбек адабий тилини қарлуқ тили базасида шакллантиришга қарор қилинган. Китноқ ларжаси қишлоқ ўзбеклари тили сифатида

қайд этила бошланган. Шунинг учун бўлса керак, XX асрнинг биринчи ярмидаги қўлаб манбаларда китноқ ларжаси қишлоқ ўзбеклари шевалари сифатида тилга олинган. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса адабий тил таъсирида китноқ, ларжаси унутила бошлади. Мисол учун 1970-йилларгача олиб боришган тадқиқотлар шунини кўрсатадики, бу даврда китноқ ларжаси «о»-пешивган. Бунга аввало адабий тилининг таъсири кучли бўлганини келтирдик. Лекин бунинг бошқа сабаблари ҳам бор.

Маълумки бошида калтириганимиздек, совет даврида китноқлик китноқ тилида сўзлашадиган уялган. Жумладан, таниқли шoirлар ҳам, гарчи ўзлари китноқ ўзбекларидан бўлса ҳам, бунини яширишга уринган.

Аммо энг ашад бу ҳолни тақрирламади. Бунга муслимларнинг таъсири, ўзимка қайтишга интилишлар кўпроқ сабаб бўлди десам хато бўлмас. Zero, нимага уялиш керак! Аюв бу буюк китноқ тилидан ажралган, тарих сандаларида ўчмас из қолдирган мамлакатларнинг давлат тили бўлган машҳур тил бўлса... Аюв - Аг-тухфат уз-закияту фил лугат ут-туркия - китобини ёзган муаллиф «Мен бу асарда китноқ, тили(хусусиятлари)га асосландим. Чунки энг кўп қўлландиган (илгор) тил китноқ тилидир» (Аг-тухфат уз-закияту фил лугатиг-туркия (Туркий тил (китноқ тили) ҳақида ноёб туҳфа). Таржимон ва наизга тайёрловчи С. М. Муталибов. — Тошкент: Фан, 1968. —4-бет.) деганимиди?..

Тарихда Олтойдан Мисргача бўлган ҳудудларда қишлоқлик қилган қўлаб давлатларда китноқ тили давлат тили бўлган. Забур, Тааврот, Ижик китноқ тилида кўчирилган. Китноқ тилига асос қилган давлатларнинг ҳудудлари гарбга томон кенгайиб, жанубда Миср ерларигача, шимол орқали эса Фарбий Серунага қадар етиб борган.

Китноқ тилидаги ёзма манбалар ҳам талайгина. Илк «турк китноқ» истилоҳи 759 йилда ёзилган Септимин ёдгорлигида учрайди. Шунендек, Маъмур Кошгарийнинг «Девону лутотип-турк», XI-XIV асрларда Мисрда тузилган Қунавийнинг «Таржумони туркий ва ажами ва муаллий», Абу Хайёнинг «Китобун-надрок тил лисонун-афрок», Жамолуддин Туркийнинг «Китобу бўтеот ул-мушток фил-лутотип-турк ва-кифчок», номаълум муаллифнинг «Аг-тухфат уз-закияту фил лугат ут-туркия» каби асарларида китноқ тили ҳақида бой маълумотлар келтирилган. Китноқ тилидаги ёзма манбалар орасида рим ва

**Туркий тиллар таркибига кирувчи
йигирмадан ортиқ тил, жумладан,
қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, татар,
бошқирд, қирим, қўмиқ, қорачой,
болқор, олтой, тува, урум, шор,
ёқут, нўғай, хакас, долған, тофа
(қарағас), қиримчақ, қарайим,
чулим, сибир татарлари ва ғарбий
югур (сарик уйғур) тиллари
қипчоқ тилининг ворисларидир.**

олмон нарсоний миссионерлари ёзган «Кумантар қомуси» («Codex Cumanicus») асари ҳам бор.

XII–XV асрлар давомида Мисрда қудратга келган мамлюклар салтанатида қипчоқ тили давлат тили саналган ва уларнинг тили мамлюк қипчоқ тили деб аталган. Мамлюк қипчоқ тилида «Тарқумони туркий ва ақамий ва мўғалий», «Қитобул-қудрок лил лисонун-атроқ», «Қитобу бўлғот ул-нушлук фи-л-тусолит-турк ва-л-иёфноқ», «Ал-таудат уз-закипу фи-л-луғат ул-туркия» дан ташқари қипчоқ грамматикасига оид «Ал-Қазанин ал-қулфия», «Ал-Дурра ал-Мудрийа» ва «Аш-Шузур аз-Заваби» асарлари, «Иршад ул-милук ва-л-салатин», «Қитаб муқаддима», «Қитаб фи-л-фикх», «Қитаб фи-л-фикх бил-писанат-туркий», «Муқаддима ал-Ғазнавий фи-л-ибадат», «Шарҳ ал-Манар» каби фикрда оид китоблар ҳам яратилган.

Қипчоқ тилида ёзилган энг қимматли ёзма манбаалардан бири «Кумантар қомуси»-дир (лотинча «Codex Cumanicus»). Қомус 1303 йилда ёзиб тутилган лугат бўлиб, унинг ягона асл нусхаси Венециядаги Аеллий Марк ибодатхонасининг кутубхонасида сақланган. Кумантар қомусининг бу ном билан аталган тўғри эмас, чунки асарнинг ўзига «Bu talat ul» деб ёзилган. Қомуснинг асл нусхаси 82 барак, яъни 164 бетдан иборат. Биринчи саҳифасида «1303 йил 11 июль» санаси қайд этилган. Бундан кўринадими, унинг ёзилган XII асрнинг иккинчи ярмида бошланган ва XIV аср бошларида якунланган (Codex Cumanicus Cod.Marc.Lat.DLXX In faksimile herausgegeben mit einer einföhrung Von K.Grönbach - Kopenhagen, 1936, -82 v.). Асар мана қисмдан иборат бўлиб, унинг «Италияна боб» ёки «Шарҳлар китоби» деб номланган биринчи қисмида лотинча-форсча

қуманча лугат берилган. «Немисча боб» ёки «Миссионернинг китоби» деб номланган иккинчи қисмида эса қуман-невис-лотин лугати берилган. Унда турли кип диний матнлар тўплами, хусусан, Инжилдан парчалар, ваъзлар, афоризмлар, диний таълимотлар, ибодат қилиш тартиблари, хусусан, «Pater noster», Мисир тиллоллари, Ўнта муқаддас фурч ва «Ave Maria» берилган.

XVI–XVII асрларда арман қипчоқ тилида яратилган 112 та ёзма манба ҳам қипчоқлар меросидир. Манбалар қаторида Каменец-Подольскийдаги арманларнинг суд жараёнлари аёс этган далолатномалар, Лвов арманлари шариат (Йошип асосида ёзиб бориладиган) суднинг фуқароларни қайд этиш, қасса ва туғилганлик ҳақидаги далолатномалари, шунингдек, Полца ва Усманли турклар ўртасида бўлиб ўтган (1620—1621-йиллар) Царор жанги ҳақида 1621 йилда Реч Посполита ва Усманли турклар ўртасида бўлиб ўтган Хотин урушининг асослари баён қилинган «Каменец согномаси» ҳам бор.

Яна бир қўлёзма «Венеция согномаси» деб аталган. Унда XII асрдан бошлаб арманларнинг Ласега келиб ўрнаша бошлагани, шу ерда улар томонидан арман епископларининг кафедраси, Биби Марии черковининг барпо этилгани ҳақида ҳам маълумотлар сақланган.

«Полша улуси согномаси» деб номланган яна бир йилномада XV–XVI асрларда Полшада яшаган қипчоқлар ҳақида кўпроқ ёзилган.

Арманларнинг энг йirik илҳорийтишувиси, тарихчиси, русоний Молтар Гоца томонидан ёзилган «Тора битиги», яъни диний қонун ва қондалар жамланмасининг қипчоқ тилидаги таржумаси ҳам ёдроқликлар орасида муҳим аҳамиятга эга. Унда арман-қипчоқларнинг эъломий масалалари билан бирга қипчоқ тили лексикасига оид қўллаб-қўзғалган ҳам сақланган қолган. Улар орасида Забурнинг 16 нусхаси, ибодат тартиблари ва дуолар тўпламлари, ваъз китоблари бор.

Арман-қипчоқ тилида чоп этилган ягона нусхадаги китоб «Алмиш битиги» деб номланади ва у 1618 йили Лвовда Сеаннес Кармаданенц томонидан чоп этирилган. «Алмиш битиги» оддий нарсонийлар фойдаланадиган дуолар китобидир. Шу пайтгача арман-қипчоқ тилига оид бошқа лугат ва бир неча маънавий лугат ёзиб келган. Улар орасида Забур, Таарот ва Инжилни осон ўқиш учун тузилган лугатлар ва турли кип шариҳлар ҳам мавжуд.

Андрей Торосовичнинг «Фалсафа тоши сирлари» номли китоби ҳам арман-қипчоқ тилида ёзилган бўлиб, унда муаллиф ўзининг турли соҳадаги тажрибаларини баён қилган. Мисол учун у яшил рангли атиргул ҳамда данаксиз шафтоли ва олхўрини қандай етиштириш ҳақида қимматли маълумотлар қолдирган.

Яна шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, туркий тилда яратилган халқ оғзаки ижоди дурдоналарининг сақланишида ҳам қипчоқ халқлари муҳим ўрин тутати. Бунда дўмбирани бағрига босиб сақлаб келаётган оркаш бахшиларнинг хизмати катта. Энг катта дoston сифатида «Гинеснинг рекордлар китоби»дан жой олган «Манас», тарихи Ҳомернинг «Одиссей»-и билан туташидиган «Алпомиш», татарлар ва нўғайларнинг «Эдигей», бошқирдларнинг «Ақбўзат» дostonлари ҳануз бахшиларнинг тилидан тушгани йўқ.

Бугунги кунда қипчоқ тили ўлик тиллар қаторидан ўрин олган. Аммо XIX–XX асрларда унинг замирида замонавий қипчоқ тиллари шаклланди. Туркий тиллар таркибига кирувчи йиғирмадан ортиқ тил, жумладан, қозок, қирғиз, қорақалпоқ, татар, бошқирд, қирим, қўмиқ, қорачой, болқор, олтой, тува, урум, шор, ёкут, нўғай, хакас, долган, тофа (қарағас), қиримчақ, қарайим, чулим, сибир татарлари ва гарбий югур (сарик уйгур) тиллари қипчоқ тилининг ворисларидир. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси ҳам ушбу қатордан ўрин олади. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, ўзбек қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчилар сон жиҳатидан энг кўп, географик жиҳатдан энг катта ҳудудларда тарқалган.

Шу ерда Худойберди Дониёровнинг «Ўзбек миллатининг сон ва таркиб жиҳатидан энг катта компоненти қипчоқ-ўзбеклар ташкил этади. Бу компонентнинг асосий қисми тарихий хронологик нуқта назардан ўзбек миллатининг таркибига энг кейин қўшилган, лекин айнаи вақтда бутун миллат аъзоларининг ягона ва умумий номи бўлиб қолган «ўзбек»

номини ҳам шу компонент олиб келган» деган сўзларини эсга олсак ўринли бўлади. Инчунин, бу лаҳжа Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида, шунингдек, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Афғонистон ҳудудларида кенг тарқалган. Покистоннинг Ҳайбар вилоятида ҳам 230 мингдан ортиқ қипчоқ ўзбеклари, хусусан, кўнғирот, қозоёқли, жуз, дўрмон, қатағон ва бошқа уруғлари яшайди («Uzbeks in Pakistan». Joshua Project. Retrieved June 10, 2021). Аммо, афсуски, бу этнослар ва уларнинг тили тадқиқ қилинмаган.

1980-йилларгача Фарғона водийси қишлоқларида яшайдиган аксарият аҳоли қипчоқ тилида сўзлашган. Бу аҳолининг катта қисмини ўз уруғини биладиган ўзбеклар ҳамда қорақалпоқлар ва қирғизлар ташкил қилган. Кейинчалик, адабий тил таъсирида улар аттрицияга учраган ва аста-секин унутилиб борган. Лекин ҳозиргача кўплаб қипчоқ топонимлари сақланиб қолган.

Тошкент вилояти аҳолиси ҳозиргача ҳам ўз уруғларини биледи, аммо қипчоқ лаҳжаси унутилиб бормоқда. 1969 йилдаги Ўзбек тилининг диалектологик атласида Бухоро вилояти ҳудудида қипчоқ лаҳжаси кенг тарқалгани ақс этган (Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи.— «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаси, 1969 йил, 3-сон.). Аммо бугун уларни топиш амри маҳол. Жанубий Тожикистон ҳудудларидаги Дўрмон беклиги ва ҳозирги Душанбе ва Регар атрофидаги Ҳисор-жуз беклиги ареалида шаклланган қипчоқ шевалари ҳам унутилиш арафасида. Афғонистонда қипчоқ шевалари деградацияси ҳамон давом этмоқда.

Бугунги кунда тилга эътибор қаратиш учун қўлай фурсат юзага келди. Олимларимиз диалектологияни ривожлантириш масаласини бот-бот кўтариб чиқишмоқда. Ёш олимларимиз ўзлари яшаган ҳудудлардаги шевалар, жумладан, қипчоқ лаҳжаси шевалари бўйича ҳам тадқиқот олиб боришяпти. Ушбу мақолани ёш олимларга бир улғу ўлароқ ёздим.

Анвар БҲОҲОВ

